

Kazačestvo: obrazy kul'turnoj identičnosti: sbornik fol'klorno-etnografičeskich materialov, sost. I. A. Filipova, T. I. Rožkova, S. A. Moiseeva, Magnitogorskij gosudarstvennyj universitet, Magnitogorsk 2010, ss. 202

Prezentowany zbiór materiałów wspomnieniowych przygotowany przez zespół folklorystów Państwowego Uniwersytetu w Magnitogorsku jest próbą ocalenia od zapomnienia kultury i folkloru odchodzącego pokolenia Kozaków, zamieszkujących tereny nad rzeką Ural. Osiedlenie się Kozaków w XVIII wieku wzdłuż tej rzeki związane było z dążeniem Rosji do ustabilizowania sytuacji na granicy dwóch wrogich narodów – Baszkirów i Kazachów. Pod względem etnicznym Kozakami byli poza Rosjanami głównie Tatarzy. Ta wieloetniczna społeczność wykształciła w procesie dziejowym własną organizację społeczno-wojskową i model kulturowo-etniczny, które stały się podstawą silnego poczucia tożsamości społeczno-kulturowej przedrewolucyjnych pokoleń Kozaków rosyjskich. W prezentowanym zbiorze z ust jednego z informatorów pada stwierdzenie, że do Kozaków się nie wstępuje – Kozakiem człowiek się rodzi. Jednak obecnie, po latach represji radzieckich wobec Kozaków jako sprzymierzeńców cara, w świadomości współczesnej młodzieży rosyjskiej związek z tradycjami kozactwa okazują się na tyle nikłe lub nieświadomione, że młodzi *wstępują do Kozaków*, nie czując się bezpośrednimi, genetycznymi spadkobiercami tej tradycji. Dzieje się to zresztą zgodnie z prawem Federacji Rosyjskiej (FZ 154 z dnia 5 grudnia 2005 roku), które stanowi, iż Kozakami są członkowie wspólnot kozackich, odradzających się od 1990 roku po decyzji władz rosyjskich o rehabilitacji represjonowanych Kozaków.

Prezentowany zbiór zawiera materiały zabrane w czasie ekspedycji pracowników Laboratorium Kultury Ludowej Uniwersytetu w Magnitogorsku prowadzonych w latach 1997–2010. Prace etnograficzne objęły tereny południowego Uralsu w obwodzie czelabińskim, między innymi w stancy kozackiej Magnitnaja w Magnitogorsku, w Wierchnieuralsku, we wsiach Spasskij, Jangelskij, Uwałskij, Wierchniekizil'skij. Jak wynika ze szczegółowego spisu 45 respondentów (z informacjami o wykształceniu) pięciu najstarszych rozmówców urodziło się w latach 1915–1918, sięgnięcie do ich pamięci pozwoliło więc pośrednio zrekonstruować fakty z końca XIX wieku. Najmłodszy respondent urodził się w 1971 roku. W przypadku autorów zarchiwizowanych materiałów rękopiśmiennych daty urodzenia sięgają XIX wieku.

Zbiór zawiera *Wstęp* autorstwa Iriny Filippowej z mapą obszaru badań, artykuł Tatiany Rożkowej o mechanizmach pamięci kulturowej oraz część zasadniczą: zapisy wywiadów-wspomnień (z podziałem na memoraty mężczyzn i kobiet), teksty pieśni kozackich z nutami i komentarzami; teksty rękopisów wspomnień z archiwum Laboratorium oraz reprodukcje ikonograficznej części zebranych materiałów – fotografii rodzinnych Kozaków.

Artykuł Tatiany Rożkowej *Pamjati wopreki: k voprosu o mechanizmach kul'turnoj pamjati (Wbrew pamięci: o mechanizmach pamięci kulturowej)* jest próbą wyjaśnienia przyczyn fragmentaryczności prezentowanych wspomnień kozackich. Sytuację Kozaków po Rewolucji Październikowej autorka porównuje do znanego z czasów panowania Borysa Godunowa zjawiska zwanego *Iwan, który nie pamięta swojego pochodzenia* (ros. *Ivan ne pomnjaszczij rodstva*). Określenie to funkcjonowało jako formuła prawna oznaczająca zbiegłych chłopów pańszczyźnianych, włóczędów, uciekinierów z kategorii, którzy w przypadku pojmania decydowali się ukryć dawne życie w nadziei na rozpoczęcie nowego. W podobnej sytuacji znaleźli się także Kozacy po upadku caratu w 1917 roku. Ukrycie „niewłaściwego”, utożsamianego z antybolszewizmem pochodzenia przed władzami radzieckimi paradoksalnie pozwalało na chociaż częściowe zachowanie pamięci o nim. Motyw zmiany nazwiska, czasem kilkukrotnej, pojawia się często we wspomnieniach Kozaków uralskich. Zerwanie z przeszłością wymagało także likwidacji dowodów rzeczowych – kozackich mundurów, broni, czy fotografii, na których jakiś element świadczył o przynależności do „wrogów ludu” (np. s. 20). Młodszym pokoleniom nie ujawniano „niebezpiecznych” faktów z przeszłości rodziny. Efektem tej zamierzonej niepamięci starszego pokolenia jest z jednej strony fragmentaryczność prezentowanych wspomnień, a z drugiej – brak świadomości historycznej losów własnej rodziny wśród młodzieży. Stąd źródłami informacji w zebranych wypowiedziach są wspomnienia własne Kozaków uralskich urodzonych w pierwszej połowie XX wieku, uzupełnione o przekazy osób trzecich, a nawet o źródła książkowe, prasowe (np. s. 87, 124, 130) czy filmowe.

Wspomnienia, przedstawione w dwóch kolejnych częściach zbioru, prezentowane są w porządku chronologicznym określonym wiekiem informatorów. Tekstom nadano numery, które pozwalają odna-

leż w odsyłaczach informacje o dacie i miejscu zapisu oraz kodzie w archiwum Laboratorium. Każdy tekst poprzedza komentarz ze wskazaniem roku i miejsca urodzenia informatora oraz podstaw identyfikacji kulturowej (członek organizacji kozackiej, potomek Kozaków itp.). Wspomnienia mężczyzn (14 informatorów) zgrupowano w części zatytułowanej incipitem *męskiej* pieśni kozackiej *Rassiejju-matuszku zaściściat' nado* (*Mateczkę-Rosję bronić trzeba*). W zapisach wydzielone zostały przez badaczki fragmenty tematyczne dotyczące tradycji kozackich, życia codziennego Kozaków, dzieci w rodzinie kozackiej, *białych* i *czerwonych* Kozaków oraz historii regionu. Nie zawsze podział ten jest konsekwentny, niektóre fragmenty nie zostały poprzedzone nagłówkiem tematycznym (np. s. 51, 69 – teksty dotyczące *białych* i *czerwonych* Kozaków).

W kolejnej części, zatytułowanej incipitem *żeńskie* pieśni – *O ciem, o ciem, kazačka, placiesz, o ciem, bednjazečka, grustisz?* (*Czemu, czemu, Kozaczko, płaczesz, czym, biedna, się smucisz?*), zaprezentowano wspomnienia kobiet (19 informaterek), podzielone według tego samego klucza co męskie. Tutaj również nie zawsze konsekwentnie stosowano tematyczne wyodrębnianie fragmentów (np. s. 115 – wątpliwości budzi nagłówek „historia regionu” przed tekstem dotyczącym kontaktów i zabaw towarzyskich). Korzystanie z prezentowanych materiałów, bardziej niż sztuczne dzielenie na tematyczne fragmenty, ułatwiłby indeks rzeczowy. Rozsiane po tekstach wszystkich części zbioru są m.in. liczne wspomnienia dotyczące ikon (np. s. 32, 48, 52, 55, 62, 69, 75, 99, 121, 128), cerkwi (np. s. 28, 29, 31, 45), głodu (np. s. 20, 112) czy typowych przedmiotów kozackich takich jak czapka, nahaj, szabla. Aparat naukowy publikacji wzbogaciłby także słownik dialektyzmów kozackich, zapisanych we wszystkich tekstach w zbiorze kursywą.

Przyjęty przez autorki podział tekstów na *męskie* i *żeńskie* pozwolił na obserwację różnic zarówno w podejściu obu płci do tradycji kozackich, jak i w sposobie transmisji wartości kultury tradycyjnej. Zarówno dla mężczyzn, jak i kobiet typowe są wspomnienia o wojnie domowej (lata 1917–1922/1923), obraz kozackiego konia, tragiczne wspomnienia przypadków kanibalizmu w czasie wielkiego głodu w latach 1921/22. Jednak reminiscencje Kozaczek odróżnia od wspomnień męskich prezentacja tekstów folkloru. W pamięci kobiet zachowały się teksty pieśni kozackich (s. 76, 91, 102, 105, 107), folkloru dziecięcego (s. 81, 113, 119) oraz zwyczaje weselne (s. 85–86) i tradycyjne przekonanie o dziewictwie i wierności jako wyznacznikach honoru kobiety. Dla kobiet Kozak to przede wszystkim mężczyzna, którego służba wiąże się z samotnością małżonki i trudnym bytem. Z kolei mężczyźni w swoich wspomnieniach wypowiadają sądy o przedrewolucyjnej i współczesnej polityce wewnętrznej Rosji, a Kozak to dla nich wojownik, zobowiązany do wiernej i uczciwej służby ojczyźnie.

Materiał pieśniowy zawarty w części zatytułowanej *Pesennyj fol'klor* (*Folklor pieśniowy*) dowodzi, że pieśni, rzadko wykonywane w czasach radzieckich, są odtwarzane przez informatorów często już tylko fragmentarycznie, czasem są jedynie recytowane, co nie pozwala na odtworzenie zapisu nutowego. Tematyka pieśni jest różnorodna, zarejestrowano pieśni żołnierskie, miłosne, kołysanki. Komentarze do prezentowanych tekstów zostały oparte na zbiorze A. I. Miakutina *Pieśni Kozaków orenburskich* (1905–1910), jako najpełniejszym przedrewolucyjnym wydaniu tekstów folkloru kozackiego, odpowiadającym w dużym stopniu współczesnym zasadom zapisu etnograficznego. Przy tekstach zamieszczono także wyjaśnienia samych informatorów dotyczące treści pieśni lub okoliczności wykonania, np. fragmentów o tematyce erotycznej. Interesujący jest przypadek pieśni opartej na znanych w przekazie ustnym opowieściach o porywaniu Rosjan przez Kirgizów, pochodzących jeszcze z czasów, kiedy Rosja dążyła do zawładnięcia terenami Azji Środkowej. W pieśni wykorzystano najpopularniejszy motyw – porwania przez Kirgiza młodej Rosjanki, a po latach przypadkowo także jej matki. Jak głosi opowieść, po narodzinach potomka uprowadzonej dziewczyny, Kirgiz porywa starszą Rosjanke, by nianczyła dziecko. Matka dziecka i jego piastunka okazują się córką i matką. Stałym elementem zarówno opowieści, jak i pieśni o tej tematyce są słowa starej Rosjanki, skierowane do potomków Rosjanki i Kirgiza: *Po matce jesteście dla mnie wnuczeta, po ojcu – Kirgizi* (s. 146).

Przedostatnią część zbioru stanowią kopie rękopisów archiwizowanych w zbiorach Laboratorium, udostępnionych badaczkom przez informatorów w czasie ekspedycji. W publikacji zachowano ortografię i interpunkcję oryginałów. Teksty zebrano pod wspólnym tytułem wykorzystującym incipit jednego z rękopisów – *Dlja nagljadnoj pamjati detiszkam i vnuciatyckam: rukopisnye teksty* (*Na pouczającą pamiętkę dziatkom i wnuczatom: teksty rękopiśmienne*). Prezentowane materiały rękopiśmienne są

zróżnicowane zarówno pod względem gatunkowym, jak i pod względem czasu powstania. Pierwszy tekst jest niemal kronikarskim opisem rodowodu rodziny Niesterowych, rozpoczynającym się od wspomnień o roku urodzenia ojca autora zapisków (1886), a kończącym się na wydarzeniach roku 1922. Materiał przedstawia historię życia rodzinnego przerywanego powołaniami męskich członków rodu do kolejnych wojsk – carskich, rewolucyjnych i radzieckich. Kolejne z prezentowanych zapisków wspomnieniowych również sięgają końca XIX wieku, kiedy to urodził się ich autor. Główne tło tych reminiscencji o dziejach rodziny Fefelowych, podobnie jak w pierwszym tekście, stanowi wielokrotny pobór do armii, najpierw carskiej, potem tzw. białych i czerwonych. Również w rodowodzie rodziny Epifanowych autorstwa Aleksandra urodzonego w 1908 roku, wojny zewnętrzne i wewnętrzne Rosji początku XX wieku stanowią tło wydarzeń rodzinnych. Łączy te trzy wspomnienia rodzinne motyw głodu w latach 1921/22, w efekcie którego „ludzie musieli jeść psy i koty [...] w niektórych miejscach dochodziło do kanibalizmu” (s. 155, 164). Powtarza się w nich także obraz zmienności światopoglądowej ówczesnych ludzi, którzy nie zawsze z przekonania, a często ze strachu przed śmiercią stawali po stronie przeciwnych ruchów politycznych i sił zbrojnych działających podczas wojny domowej w Rosji w latach 1917–1923. Odmienny język i sposób przedstawienia historii rodziny stanowi rodowód Szemietowych, zapisany przez Nelli Szemietową, z wykształcenia historyka. Przygotowanie zawodowe wyraźnie odbiło się na sposobie przedstawienia wydarzeń z życia rodziny, ponieważ autorka rozpoczęła je od XVI-wiecznej historii Szwecji, by pokazać przyczynę, dla których państwo to weszło w konflikt z Rosją o ziemię nadbałtyckie w XVIII wieku. Jak głosi legenda podana przez autorkę, właśnie od jeńca szwedzkiego, który znalazł się na południowym Uralu, rozpoczęła swoją historię jej rodzina. Tam właśnie jeden z jego potomków rzekomo został stronnikiem Kozaka-buntownika Jemieliana Pugaczowa. Dopiero po szczegółowym wstępie historycznym w rodowodzie rodziny zostają wymienieni kolejni potomkowie szwedzkiego jeńca do czasów współczesnych.

Zupełnie odmienny charakter ma ostatni materiał rękopiśmienny zamieszczony w prezentowanym zbiorze. Są to poetyckie refleksje Stanisława Pustowita (ur. w 1942 roku) wyrażone w gatunku rubajjat (ros. *rubai*). Te przeważnie czterowerszowe utwory poetyckie dotyczą duchowych i etycznych wartości kozaństwa i są przykładem poetyckiej twórczości nieprofesjonalnej.

Kończą zbiór reprodukcje fotografii, prezentujących postacie niektórych respondentów oraz pamiętkowych zdjęć rodzinnych Kozaków uralskich. Najstarsze z nich, przedrewolucyjne, są w rodzinach kozackich traktowane jak relikwie, ocalone w latach represji.

Zgromadzony materiał etnograficzny ma wartość dokumentacyjną, naukową i popularyzatorską. Utrwalone zostały przekazy najstarszego, odchodzącego pokolenia Kozaków, stanowiącego ostatnie ogniwo łączące współczesność z Rosją przedrewolucyjną. Wstępnej oceny zgromadzonej dokumentacji duchowej kultury Kozaków uralskich dokonały autorki zbioru, jednak prezentowany materiał daje możliwość szerszych analiz i porównań, a jego szczegółowe zbadanie pozwoliłoby ocenić skalę przemian kulturowych marginalizowanej przez lata wspólnoty kozackiej.

Agnieszka Gołębiowska-Suchorska

Jakub Zieliński, *Wierzenia Pradolbian, Wydawnictwo PETRUS, Kraków 2011, ss. 152*

Problematyka wierzeń i religii pogańskich Słowian, na przykład dość ograniczonej (przynajmniej ilościowo) liczby tekstów źródłowych i bogatej już literatury przedmiotu, cieszy się niewątpliwym zainteresowaniem ze strony badaczy, co skutkuje powstawaniem coraz to nowych prac. Poprzednich kilka dekad było pod tym względem niezwykle owocnych, a ostatnie dziesięciolecie – tylko w Polsce – przyniosło szereg nowych opracowań. Wystarczy tylko polubić zraz oka na wydawnicze nowości ostatnich kilku lat: słowniki o charakterze popularnonaukowym¹, wznowienie klasycznego już dzieła tytułu

¹ Zob. choćby: Barbara i Adam Podgórscy, *Encyklopedia demonów*, Wrocław 2000; Jerzy Struszyński, *Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian*, Poznań 2006.